

תדפיס מתוך
ידיעון האיגוד העולמי למדעי היהדות
מס' 23 חורף תשמ"ד; ירושלים

קווים לדמותו המדעית של פרופ' שאול ליברמן ז"ל

ויגבה מכל העם נשכמו זמעלה

מי שינסה להבין ולהעריך את יצירותיו העצומות של פרופ' שאול ליברמן, ינוכח מיד שהוא השיג מעמד מיוחד בתולדות הרוח של עם ישראל. בזכות פעלו הגדול, פירושו לתורת חז"ל הערוכים לתפארת, וחידושו בתוכן ובשיטה, ראוי שיהא נמנה בין אותם יחידיו סגולה, ציוני הדרך בדרכה של תורה. מאז מטרה משה ליחושע, הלא הם הגיבורים אשר מעולם, תורה וגדולה במקום אחר. יצירותיו המגלות את היקף ידיעותיו, עוז חידושו, ושכלול דרכי הפרשנות מתנשאות על תקופה ארוכה שלפניו, בה ניטו תחבמים למצוא את הצירוף הנכון של הלמדנות האצילה מימי קדם, עם שיטות המדע והמחקר שיצרו בלים חדשים להגיע אל האמת. ואמנם, כדי להבין ולהעריך את גישתו והשיגיו, ראוי היה להשוות את מפעלו עם דרכי הלימוד של האסכולות השונות שקמו בישראל, דור דור ותחבמי.

במיוחד הוציא ליברמן מן הכח אל הפועל את שאיפותיו הגדולות של מדע התלמוד מאז תחילת חכמת ישראל, בהעמקה, במקוריות ובצירוף לקח וחידוש ממקצועות רבים אחרים, בדרך שלא שערוה ראשוני החוקרים תהם. הצירוף של סגולות הלמדן והחוקר עלה בידו כפי שעלה, בגלל כוחותיו וכשרונותיו שלו עצמו בשני התחומים, ולא מתוך צירוף כל שהוא של טיפוסים קיימים בכל אחד מן התחומים הללו. ושמא הצלחתו זו טמונה בכך, שראת את השיטה המדעית, לא כנטע זר בלמדנות המסורתית דמא, אלא המשכה ושכלולה. ליברמן היה נצר לגדולי חכמי התורה במזרח אירופה, לא רק ביהוס משפחתו, אלא אף בתולדות רוחו. הוא גול על ברכי המסורת הכבירה המתייחסת לגרי"א וביתמרדשו, בה נמצאת התירה לפשוטו של כתוב, דרך העמקה, יגיעה, ומסירות נפש¹. מעולם לא עזב שיטה זו, אלא פיתחה וחידדה כדי שתעמוד בכל מבחן מדעי, ובאותה שעה העלה ושיכלל את המחקר התלמודי המדעי, כדי שיעמוד במבחן מיטב הלמדנות המסורתית, ויהא יונק מהודת והדרה.

נמצא ליברמן מעמיד את חקר הספרות התלמודית-מדרשית במרכז חקר היהדות, וכשהאיר גופי הלכות, אף השפיע שפע רב על מקצועות גובלים וגובלי דעתכם לא בלשון, בריאלית, בהיסטוריה, בתולדות מחשבת ישראל, בחקר הטכסט באשר הוא ופיענות העלומותיו, ובמהות העולם העתיק ומקום עם ישראל בתוכו. מקצועות אלה נבנים וניזונים מבחביו והערותיו, זה למעלה מיובל שנים.

אין אני ברהכי, לא להבין ולא לטבם, לא לפרש ולא להעריך את כוחותיו ותרומוותיו הסגוליות, בין לגבי מפעלו הגדול כדברי חז"ל וספרותם, בין לגבי עיסוקיו והשלכות מחקריו בשאר התחבמות. בכל מה שלמרתני ממנו ומכתביו, הכנתי יותר ויותר גדולתה

1 וכך היה מייפץ לתלמידיו: "בכל מקום שהנוסח בטוח והסוגיה קשה התרכנו והתעמקו כדי להבין את הפשוט הפשוט... עיינו בדברי התלמוד ועיינו שוב... כל תסיונו דעתכם לא ביום ולא בלילה מן המקומות שלא נתזוורתם בהם" וכו'. מתוך: דברי טיום, בתוך: מחקרים בספרות התלמודית, יום עיון לרגל מלאות שמונים שנה לשאול ליברמן, ח"ט-ט"ו בסיון תשל"ח, ירושלים תשמ"ג, עמ' 225.

נוסח הירושלמי דומה למימצא ארכיאולוגי יקר ופגום. הוד קדומים עליו. אבל רק מי שיודע צורת הכלי יעשה מן השבר שלמות. הירושלמי קסם להוקרים מתחילת פעולתם, והם פנו לשיפורו ותיקונו, כפי שעשו לפעמים גם מפרשי הירושלמי, שליברמן הביא את דבריהם בהערצה. ברם, הוא שניגש למלאכה דרך ראיית כל פרט ופרט על הרקע התמידי של ראיית הכל, לכל פרטיו, בבת אחת, ולכן הצליח ליישר הרבה הדורים שבכר עסקו בהם אחרים, ולא מצא בנייתם ישרה, לפי אמת מידתו. בחיבוריו קבע כמה וכמה כללים בשיטת עריכת הירושלמי, ודרך תיקון הנוסח. אולם כל מעיץ יראה שאף בחיבורים האלה מעולם לא הסתיר את דעתו משלל רב של דוגמאות, בעמקות ובחריפות, על כל צעד ושעל, והם געשו עיקר. הלא הם תיקוני נוסח הירושלמי ופרשנותו, כל אחד — כפתור ופרת.

הספר על הירושלמי (תרפ"ט) מציג כללים לתיקון נוסח הירושלמי, לגבי טעויות המודמנות בכתיב בדך כלל, ולירך לגבי שיבושים שפקדו את הירושלמי במיוחד. ואף שהמפרשים נתנו ישוב בלי שהיא לאותם מקומות, היא הנותנת, ומי שיש לו אוזן קשבת למשמעות הלשון יודע שאותם פירושים לא תמיד יוליכו אל מחוץ חפצנו. יש סוגיות רבות שהובאו בירושלמי כמה וכמה פעמים, ויש אשר באחדים מן המקומות הסוגיה לא נכתבה, ורק גרשמו הוראות לסופר (המלה: גרש) שיעתיק קטע ממסכת אחרת, ונפלה האחריות על הסופר למצוא את הקטע המתאים, ולהעבירו. לפעמים טעה בגבולות הקטע שעליו להעתיק, והעביר תוספת ויבוד מקוטע בראש הסוגיה או בסופה, ואלו נעשו "גופים זרים" ובלתי מובנים במקומם החדש, וכאלה תופעות רבות. בדוגמאות, יישם ליברמן את הדברים, לא רק לגוף נוסח הירושלמי שלפנינו, אלא אף

בירושלמי אין במקום אחר מיישאה שונה בריחות" (תרכ"ב [תרצ"א], עמ' 107 ושם עמ' 235, הע' 1); "כי בירושלמי אין המלה 'אמינא' (שקיעין, ירושלים תרצ"ט, עמ' 82); "ברור לי שבירושלמי כתבו תמיד תלמיד חכמים במקום תלמידי חכם... אבל כהוצ' שלנו אין זה נמצא כלל, ולפי זכרוננו המקום היחיד הוא רק בירוש' סוכה (רק בדרו) פ"ב ה"ה, ג ע"א" ובר (הירושלמי בפשוט, ירושלים תרצ"ה, עמ' בב); "ולא מצאתי בשום מקום כחוד השערה במקום 'כחוט השערה', (סיני ד [תרצ"ט], עמ' רמו, ע"ש); "אבל לא נמצא בשום מקום שיקראו לקיסרי רדוס" (ספרי זוטא, נידיוק תשכ"ה, עמ' 123); "ונדמה לי שלא נמצא אף פעם לא בירושלמי ולא בבבלי ולא במדרשות שר' אבון (סתם) ימסור שמועה בשם ר' שמואל בר רב יצחק" (שם, עמ' 129).

"Greek philosophic terms are absent from the entire ancient Rabbinic literature", (How Much Greek in Jewish Palestine? in: *Biblical and Other Studies*, ed. A. Altmann, Cambridge 1962, p. 130 = S. Lieberman, *Texts and Studies*, New York 1974, p. 223, q.v.); "...the early Rabbinic literature never mentions a single Greek 'philosophic' term used by the Gnostics", (*Ibid.*, p. 141 [=p. 234]); "...not the slightest allusion is extant in Rabbinic literature to the symbols and formulas of the heathen mysteries; to their phallic rites and licentiousness", (*Hellenism in Jewish Palestine*, New York 1950, 1962, p. 120); "Nothing can be found in the entire Rabbinic literature of the third and fourth centuries from which we might legitimately conclude that the Roman government deliberately persecuted the Jewish religion during that time", (*Jewish Life in Eretz Yisrael as reflected in the Palestinian Talmud*, in: *Israel: Its Role in Civilization*, ed. M. Davis, New York 1956, p. 83 = *Texts and Studies*, p. 181) ובכגון אלה תיקן אחרים רבות את הירושלמי בקונטרסים וספרי המתקן, שהיה סמך הדבר בזכרוננו.

של תורה מה היא. יכול אני כאן רק לשרטט מקצת דברים שלמדתי, כדי לשוות להם קווים תורה; ברם, הגדרת מפעלו והערכת יצירותיו יעשו עלי ידי גדולי התוקרים והלמדנים, בדורנו ובדורות הבאים, איש איש בתחומו ובמקצועותיו.²

בחיודשי תורה וחכמה, שזכה הגר"ש ליברמן לחדשם, בולטים ההיקף המבהיל של לימודיו, עוצמת זכרונו, וישר הניתוח, וכוח הקישור המפליא בקירוב רחוקים שהפעיל באופן בלתי פוסק. אבל בראייתו שלו לא היה עיקר כוונתו לחידושי תורה, אלא ללימודיה המתמיד. לא פסק מלשנותה ולשנותה, והיא לא פסקה מלהגיב לו יבול בלתי משוער, בכל אשר יפנה. את עבודתו הפרשנית שעל הסדר העמיד במרכז פעילותו, והשאר עשה פרפראות לה.³ אותם "חיבורים קטנים", כפי שכינה אותם, לא היו בעיניו אלא פיתולים ועיכובים בדרך המלך, אף-על-פי שההארה והשעשוע שבהם גדולים ומושבים. ואותה דרך המלך היא פרשנות היצירות הגדולות של ספרות חז"ל, והבנתם הקשה והמיגעת במהדורות מועילות, ובראש זכרא שונה התוספתא והירושלמי.

תחילת מחקריו של ליברמן בתלמוד ירושלמי, ואחרון חיבוריו בו,⁴ תלמוד זה חובק את שאר כתביו, וליברמן לן בעמקו של הירושלמי כל ימיו, ועשה לכבודו ולתיקונו של תלמודה של ארץ-ישראל. כשהגיע ליברמן לירושלים, בשנת תרפ"ח, היה תלמודו בירושלמי, והוא תלמוד בבלי, ש"ס ופוסקים, שמילא כריסו מהם בעליו בשיבות ליטא. את תלמודה של ארץ-ישראל למד לאחר שהתישב בירושלים,⁵ ובתוך זמן קצר (שלפי החישובים מוכרת לומר שהיה פחות משנתיים) חרש תלמוד זה לאורכו ולרחבו. היו אלה איפוא שעות הרות עולם לחקר הירושלמי מכאן ולהבא. בשנים האלה, ובסמוכות להן, השיג ליברמן שליטה שלמה בתלמוד זה כולו, בלשונו ומינהגו, מצב נוסחו, ודרך פרשנותו. בין השנים תרפ"ט-תרצ"ה, הוציא לאור שלושה חיבורים על התלמוד הירושלמי, וסיידה ארוכה של מאמרים, "תיקוני ירושלמי". כבר אז, כמו אחר-כך, נתנה שליטתו זו את אותותיה בסגנונו הפסקני, בו הגדיר תפוצתה של תופעה בלי-שהיא בירושלמי כולה, או — וביתר שאת, זה נעשה סגנונו המובהק — חיסורה של מלה או תופעה, לומר שאינה מופיעה כלל במקום אחר בכל הירושלמי, ולא בשום מקום בספרות חז"ל או בדברי הגאונים הראשונים.⁶

2 וראה: איש רוטנל, המדרש, *Proceedings of the American Academy for Jewish Research* (1963), XXI, עמ' א-עא; הדאר יא (ניסן, תשכ"ג).
3 *Greek in Jewish Palestine*, New York 1942, p. viii (= יוונית ויוונית בארץ-ישראל, ירושלים תשכ"ג, עמ' ט).

4 ביבליוגרפיה שלמה לכתביו של שאול ליברמן, שהוכנה על-ידי טוביה פרשל, עומדת לראת לאור בתוך: בית המדרש, א (ספר ליברמן), בית המדרש לרבנים באמריקה (לעת עתה, עיין רשימותיו של פרשל בתוך: הדאר [לעיל, הערה 2], עמ' 381-394; שם [שכט תשל"ז], עמ' 229-232). לגבי כתביו בלועזית שתורגמו לעברית, ציינו כאן לתרגום, אלא שבשעה שהיה צורך מיוחד להפנות גם למקור, כך עשינו.

5 "... to me personally, the Palestinian Talmud is the Jerusalem Talmud. I began to study it over 50 years ago, mainly during the wonderful nights of Jerusalem. For me, it is 'Noctes Hierosolymitanae', *A Talmud written by the People in their own Land, An Address by Prof. Saul Lieberman*, New York, June 4, 1980. משחק המלים עלי' *Noctes Atticae* שהחזיר שם.
6 *Greek in Jewish Palestine*, New York 1942, p. 49-49; "הביטוי 'במנה' במקום יעל מנה' איתו

להבאות מן הירושלמי שבדברי הראשונים. שאינן מתאימות לירושלמי שלפנינו. הנה, מאותן הבאות הטיקו החוקרים שנשתמרו אצל הראשונים קטעי ירושלמי שאברו מאתנו. לפי דרכו, הראה ליברמן שבמידת רבה אין אלו אלא אותם גופים זרים, שהיו בנוסחי הירושלמי שלפני הראשונים, ואינם אלא העתקות מטענות של כמה שורות מסוגיה אחרת, ולא סוגיה מקורית.

בספר זה הציע ליברמן תוכניות לדרכי הקר הירושלמי. כפי שעשה בכל תוכניותיהם הצעותיו ביחס למחקרים שיש לערכם, אף כאן הוא תובע מידות של היקף ושלמות, כגון לגבי מסורת ש"ס מקיפה ומלאה, ואיסוף שלם של נוסחאות ופירושים בדברי הראשונים. לגבי ספרו החשוב של בער רטנר, אהבת ציון וירושלים, דרש ליברמן את שיכלול השיטה והעמקתה. מהבאות הירושלמי בדברי הראשונים, היה רטנר רושם, על-פירוב, את אלה השונים מן הנוסח שלפנינו. "מובן מאליו", כותב ליברמן, "שצריכים להעתיק את הכל, לרבות גם את המקומות השונים לנוסח הדפוסים, כי ע"י זה שיש לנו יותר עדים על נוסח ידוע אנו יותר בטוחים שהוא האמתי ואין לנו רשות להגיה אותו בלי ראיות מברירות". מכאן נובע כלל גדול לגבי שינויי גירסאות: יש להתחשב לא רק בגירסאות השונות מנוסח הדפוס, אלא אף באלו השוות לו, בכדי לקבל את התמונה השלמה ולהעריכה כראוי. באותו ספר ביקר את גירסאות כתב-יד רומא (נטיקן) של הירושלמי, והטיק שהגירסאות מתאימות בהרבה לגירסאות בעלי התוספות, בהבאותיהם מן הירושלמי. עד כדי שיבושים משותפים, הנמצאים ביניהם לפעמים.⁶

7 זכריה פרנקל ור' ישראל לוי העירו בשעתם על הירושלמי שבשלוש הבבות ממסכת גזיקין, שהוא קצר יותר, ומעריכה אחרת, משאר הירושלמי. בחיבורו תלמודה של קיסרין (תרצ"א) הראה ליברמן כמה ולמה שונה נטיקן משאר הירושלמי: הסוגיות קצרות וחלוקות על מקבילותיהן במסכתות אחרות; שמות האמוראים, והיחס המטפרי של הופעתם, שונים כאן; המלים היווניות הבאות במסכת-נטיקן, מהן אינן מופיעות בשאר הירושלמי, ומהן שבאות כאן במשמעות אחרת. ובכלל, למסכת זו סגנון ומינוח מיוחדים, שאינם בשאר המסכתות, ושנשאים אופי עתיק. "אין מסדר הבבות מכיר את המונח היחי עבודא"⁷, "זאיגון דאמרין כן" משמש דיבור הצעה לדברי חכמי בכל, על-יד "תמן אמרי", שהוא המונח בשאר הירושלמי.⁸ ליברמן הטיק ממימצאים אלה ואחרים, שמסכת זו נערכה בקיסריה שעל הים, ולא בטבריה, מקום עריכת שאר מסכתות הירושלמי. אמוראי קיסרין באים במסכת זו במספר רב. "הסתמנות של המסכת הזאת מובאים בשאר החלמוד בשם חכמי קיסרין", ואף שפע המלים היווניות מתאים לאותו

7 למשל, קריה סמר יד (תרצ"ז), עמ' 229. לענין המלון התלמודי.

8 ליחס חלוקת הנוסחים של יצירה מסוימת מספרות תול-ל במקביל לחלוקת הראשונים לפי ארצותיהם, השווה רכרו של ליברמן במבוא למדרש דברים רבה במהדורתו (ירושלים ת"ש, תשכ"ה), תשל"ד, עמ' XI ואילך; תוספתא כפשוטה, א, ניריורק תש"ו, עמ' יט-ב, והע' 33, שם.

9 עמ' 7.

10 עמ' 8.

מרבוי הלויסטי.¹¹ מסכת זו נערכה בחמשים שנה לפני שאר הירושלמי, ומכאן סגנונה הקצר. הארכאי, החבלי-מפותח ובלתי-מעובד.

כאן יותר מבשאר כתביו, עסק ליברמן בדרכי עריכת המסכתות ובהפרדת המקורות שבתוך הסוגיה, שבהם יש סימנים לצירוף תלמודן של ישיבות שונות. ומראה שלפעמים העיר המסדר עצמו (בשאר הירושלמי) שהמשך סוגיתו בא משיכת קיסרין: "רבנן דקיסרין פשטין, רבנן דקיסרין שאלון" וכד'. ברם כבר כאן¹² הוא מזהיר שאין שיטה זו יכולה לבוא אלא לאחר פרשנות מעמיקה ומיגענת של הסוגיה, וכפי שכתב אחר-כך: "אין להפריז בשיטת הפרדת המקומות" — אף-על-פי ש"השיטה היא נכונה" — על חשבון ההעמקה בכתוב כדי להבינו לאשורו, אלא על הכל, "עליך להתעמק יותר בכל העניין"¹³, ואם כי גם פירש הרבה לשונות הירושלמי בספר זה, מכל מקום לימים סיווג אותו עם אותם "כתבים קטנים" — לנו גדולים הם — שיצאו מגדר עיקר עבודתו, והיא הפרשנות שעל סדר הכתוב, ושנכתבו על חשבונה¹⁴, כעבור יובל שנים תזר וחיבר חיבור על דרך הפירוש לירושלמי מסכת נזיקין.¹⁵

באותן שנים (תרצ"א-תרצ"ה) יצאו לאור כתביו ששת החלקים של תיקוני ירושלמי. כאן, בין בקצרה ובין בארוכה, באו פירושים חדשים, תיקוני נוסח חידושי לשון, על יותר ממאת ושלושים מקומות בירושלמי.

בתום התקופה הזאת הופיע חיבור נוסף על הירושלמי, וזאת בצורת פירוש רצוף על שלוש מסכתות: הירושלמי בפשוטו.¹⁶ כאן קובע ליברמן שבזמנו העיקרית היא "להוציא תדשה של הירושלמי". הוא מחפש את הצורה הנכונה כדי לצאת ידי כל החיובים — פירוש פילולוגי והלכתי על כל פרט ופרט, "שיעמוד על קוצו של יוד", מחד, ומאידך "פירוש קצר ופשוט", "ספר שידבר רק על הדברים שחשיבותם נראית לעין". אחת האפשרויות שהעלה: להוציא לאור הערות ופירושים מפורטים לשלושת הסדרים האחרונים, שעליהם ניתן לרמוז בקצרה בפירוש על סדר זרעים, עם פנים הירושלמי. בספר הירושלמי בפשוטו ראה "מעין עבודה מוקדמת לשני ספרים אלו". ליברמן צירף מבוא חשוב לירושלמי בפשוטו, ונקט שם כללים בפירוש הירושלמי, אגב פירוט רוגמאות. על המפרש לדעת את המציאות של העולם העתיק, כדי להבין את המסופר בירושלמי והנרמז בו, סגנונות וענייני לשון המיוחדים לירושלמי, מסורת הירושלמי בנוסח הנמשנה ופירושה. כן דן כאן בכתב-יד ליידין ושרידי הירושלמי ויחסם

11 והשווה שוב דבריו בתלמודה של קיסרין, עם ספרי זוטא מדרשה של לוד, ניריורק תשכ"ח.

12 עמ' 25.

13 וראה הע' 3, שם.

14 תוספתא כפשוטה, א, עמ' טו, עין שם. בדומה לכך אמר גם לגבי "ביקורת נמוכה", עד שאתה מגיה, ראוי לך לייסד עבותך "על הכטיס שקבעו רבותינו ז"ל הראשונים והאחרונים, והיינו התאמצות והשתדלות להוכיח את הענין מתוך הספר עצמו ומתוך שאר ספרי חז"ל" (שם, א, עמ' כב).

15 לעיל, הע' 3.

16 ירושלמי מסכת נזיקין, מהדורת אי"ש רוזנטל ושי ליברמן, ירושלים (עומד לצאת לאור).

17 על מסכתות שכת, עירובין ופסחים.

לנרפס, בפיסקות המשנה שבירושלמי, ובדרך הבאת הירושלמי אצל הראשונים. הזכירה כאן פעולת החוקרים שתרגמו לאחדים מן המקצועות האלה, כגון ב' רטנר, ל' גינצבורג וי"נ אפשטיין, עם הערכת דבריהם.

גם אחר-כך פירסם ליברמן חומר רב ששייך למבוא לירושלמי, ויש להזכיר במיוחד את מאמרו הגדול (על הקורא להזהר בלשון ההמעטה בבותרת זו ובכיוצא בזה אצל ליברמן): "משחו על מפרשים קדמונים לירושלמי"¹⁸. בן עסק תמיד בנוסח הירושלמי ובפירושו, כגון בהערנה לקטעי כתבייד חרשים מן הירושלמי שיצאו לאור על-ידי חכמים שונים, ועוד. ואף הוציא לאור מהדורה של הלכות הירושלמי לרמב"ם¹⁹, שכל תוכנו לשון הירושלמי. ברם, פעלו הגדול בהכנת מהדורות לדברי חז"ל עבר בתקופה זו מן הירושלמי אל התוספתא.

תופעה ידועה היא בספרות התלמודית שהיצירות השונות מעורות זו בזו, וחקרה של כל אחת מהן אינו שלם בלי חקרן של השאר. על הקשר שבין הירושלמי והתוספתא אתה יכול לשמוע רבות במבוא לתוספת ראשונים²⁰, הן מדברי הראשונים שהובאו שם, כגון דברי הראב"ד: "אין התוספתא והירושלמי אצלנו מוזקנים כל צרכם", ודברי בעל ספר יחוסי תנאים ואמוראים: "שכל מקום התוספתא והירושלמי שוין", והן מדברי המחבר, כגון: "בראש וראשונה חשונה היא ההשוואה בין הירושלמי והתוספתא, כי כבר הראשונים עמדו על ההתאמה הגדולה שבין הירושלמי והתוספתא", וכן שם בהמשך המבוא, תוספתא וירושלמי רבוקים יחד, כמה פעמים²¹.

ארבעת הכרכים הגדולים של תוספת ראשונים יצאו לאור במהירות מפליאה, בין השנים תרצ"ז-תרצ"ט. הספר הזה דוגמא מובהקת הוא לתורת הגר"ש ליברמן — חקר הספרות התלמודית — כאן התוספתא — דרך איסוף מלא וקפדני של כל ההבאות בראשונים, גירסאותיהם ופירושיהם, וקירוב רחוקים מכל הפינות, ספרי דפוס וכתב-יד. בשיטה זו הועמדו על בוריים הרבה דברים שלא עמדו עליהם מפרשי התוספתא, והוא נעשה הבסיס הגדול של תוספתא בפשוטה.

החבנן והשיקולים המדויקים לדרכי הההדרה הניבו פְרָגִים במהדורתו הגדולה של ליברמן לתוספתא, שיא ומופת למהדורות בספרות חז"ל. היא מופיעה בשתי קבוצות: נוסח התוספתא על-פי כתבייד וינה, עם מסורת התוספתא (ציוני מקבילות לספרות חז"ל), שינויי גירסאות, ופירוש קצר; הפירוש הארוך; תוספתא בפשוטה.

במבואו לכרך הראשון של תוספתא בפשוטה ביקש ליברמן להזכיר ולכבד את מפרשי התוספתא שקדמו לו, ובעיקר הגדול שבהם, ר' דוד פרדו, בעל חסדי דוד:

- 18 ספר הובל לבגוד אלכסנדר מארכס למלאת לו שבעים שנה, ניוירוק תשי"ב, עמ' רפז-ש"ט.
19 הלכות הירושלמי לדביו משה בן מיימון ז"ל מעצם כ"ק ז"ל, עם מבוא, פירוש והערות, ניוירוק תשי"ח.
20 א, ירושלים תרצ"ז.
21 ברם, עצם כתיבת הספר תוספתא ראשונים נבעה, כנראה, מפניית המוליים במברגר את וואהרמן למתכנן להכין תיקונים ותוספות לתוספתא הוצאת צוקרמנדל; עיין: תשלום תוספתא (עם תוספתא הני"ל), ירושלים תרצ"ח, תש"ל, הקדמה, ובהקדמה לתוספתא ראשונים, ב, ירושלים תפרח"י.

המחבר לא הניח דבר קטן וגדול שלא עמד עליו, ופירש את התוספתא-בספרות ישראל, ובבקיאות עצומה²². ברם כבר מכחינה התפיסה והמשימה, ברור שהתחומים שעסק בהם ליברמן חייבים להביא הרבה פירושים חדשים לתוספתא. באותו מבוא הזכיר שלושה דברים: הפירוש מבוסס על הגירסאות שבכל הנוסחים; הוא יונק מאיסוף שלם של כל ההבאות והפירושים בדברי הראשונים; ולגבי תפיסה, הרי לרוב לא השתחררו המפרשים מהשיטה ההלכתית שבבבלי, ואילו בתוספתא בפשוטה, קבע מלכתחילה לפרש כשיטת בני ארץ-ישראל שבירושלמי ושאר המקורות, ולפי פשוטו של לשון.

משימות אלה, ובעיקר הקפדתו לראות את הכל ולדייק בהכל, הטילו על ליברמן דרישות זכרון וריכוז שקשה לשערן. בהן עמד לאורך 5000 עמודים בקירוב של התוספתא והתוספתא בפשוטה²³. מה ימצא הלומד והמעין בספר זה? מי שילמד בספר זה על הסדר, ימצא בו על-פירוב בתחילה תיאור מדויק לנוסח הברייתא בכתב-היד והדפוס, והבהרת מהות השינויים; הזכרת המקבילות (גם שהזכרו במסורת התוספתא, הרי על הלומד להתייחס להן עכשיו, והוא הדין לשינויי הגירסאות העיקריים הני"ל, שאינו מטיל על הקורא לאתר אותם ולעמוד על טיבם מתוך מדור שינויי הגירסאות השלמים); בשעת הצורך, תיאור יחסן של הכבות שבברייתא זו לזו או תיאור המכנה הספרותי: "לפי פשוטה, הכל דבוק לדישא" וכו'; "ותנה בברייתא כאן נתנו לנו שבע דוגמאות. בשש הדוגמאות הראשונות בכלן... אבל בדוגמא השביעית...": הצעת הפירוש ודיון בו על הרקע הרחב הני"ל של ספרות חז"ל, המציאות בעולם העתיק והוויתוי, דברי הגאונים והראשונים, וכל מה שגנזך לפי המקום. וכשם שראה בעין רוחו מהות המציאות והתרבות בעולם העתיק, כן הצליח לעמוד מקרוב על דעתם ורוחם של חכמי ישראל בהדברות נכונה, כלפי תנאים ואמוראים כפי שהם, וכלפי הנושאים ונותנים בדבריהם כפי רוחם.

לעניינים הקשים שבתוספתא, בנה בעל תוספתא בפשוטה את פירושו על יסוד ראיותיו והוכחותיו, באותו דיוק ושלמות שרגיל בהם בכל מקום, כדי שזיליכו הישר למסקנתו. ברם ממהות החומר התלמודי המסובך, שלא תמיד יוצא המפרש ידי חובתו במסקנת חרמשמעית, ויש שעובר עיקר תפקידו לפירוט האפשרויות השונות לגבי פשוטו של כתוב: "יהכוננה... ומכאן משמע... ושמה הכוונה... ומכל שכן..."; "ובנראה... אבל יתכן...". עם זאת, התרחק המחבר מגיבוב דברים, כמרחק מזרח ממערב. כל דיבור ומקומו וצרכו, עם מקצב פנימי המוליך ומזרז את הלימוד²⁴. ולכן רגיל שהעדפת אתה הפירושים ניתנת בין השיטות בתוך הסגנון, או ברמז קל. על הקורא לדייק בסגנון המנחה ובכל הנרמז. בדרך זו, בנוסף להכנת העובדות שהוצגו שם, יודרך למסקנת סבירה, כגון העדפת פשוטם של דברים לפי מקורות ארץ-ישראל במקום כיוון הרחבת הדברים שבבבלי, וכיוצא בזה. ואף לשונות "עיין שם" בכלל. הרבה מהם

- 22 תוספתא בפשוטה, א, עמ' טז.
23 המחבר השלים מהדורתו לשלוש הבבות, וקרא הגהת הפנים כולה, והפירוש הארוך עד ב"ט פ"ו. המהדורה עומדת לצאת לאור בקרוב.
24 "אין אני אומר שתתעכבו יותר מדי במקומות קשים" (ראה לעיל, הע' ו).

מבונים להקשות. לתרץ או לחוש, הם צריכים תורה, ופירושים היה תופס ברכים נוספים אילו נכתבו בטגנון מלא. גם ימצא הקורא ברמזים רבים, דיון והעמקה ברכי האחרונים, בהערכת דבריהם הראוים לקרבם (יבטעם כדרכו); "עייש דברים נבוחים", וכן לדברי החוקרים, מה לקרב ומה לרחק.

ברם כל החכמים, החוקרים והלומדים, ההוגים בדברי התוספתא בפשוטה ואינם זיזים ממנה, על-פירוש אינם עוסקים בלימוד התוספתא בסדר, ובאו אל הספר הזה כדי למצוא בו את הבלתי-צפוי, לכל נושא ונושא שיוזמן לו קשר כלשהוא באחת מן הכרייתות שבתוספתא. אם רק מצאת את המקום הנדרש לך, תוכל להעשיר לימודך, או נושא מחקרך, בדיונו המקיף והנמצח, החדשני והסמכותי.

מפתחות מפורטים מלווים כל סדר בתוספתא, והנם גדושים בציורים לספרות חז"ל, מחברים קדמונים, מקורות חיצוניים ומקורות לועזיים קדמונים, מלים ועניינים (ודברים המיוחדים לאותו סדר, כגון שמות צמחים בורעים, מנהגים של "פרק אמוראי" [בענין דרכי האמורא], במועה, לשבת פ"ו-פ"ז) ועוד. אבל אין המפתחות כוללים איזכורים רבים, ישובים ופירושים אגב דבר אחר, לאן ספור.

הדגשנו כאן את מפעלו התלמודי של ליברמן — מהדורות ופרשנות לדברי חז"ל — שכן הוא עשאו עיקר, ודרכו יש להבין את תפיסתו וערכו. אבל חידושו להבנת הנויות רבות במקצועות היהדות התפרצו ועלו מאליהם, והיבוהו, בנוסף להניל, לחבר ספרים ומחקרים רבים במשך כל שנות פעילותו. ובעיני אחת המטרות העיקריות, אף של אלו, היתה הפרשנות — לפרש פרשיות סתומות ועמומות בדברי חז"ל שנעלמו מן החוקרים, או שלא נתפרשו כל צורכם על-ידיהם²⁵. זכך נעשו אלה לאוסף אדיר של פירושי סתומות, דרך הברקה והעמקה. אבל בנוסף לכך, בא כאן שפע של גישות חדשות, וטיפול מקורי לנושאים מרכזיים ביהדות.

אין היריעה שבכאן מאפשרת אלא לשרטט קווים כלליים אחרים לאוצר בלום זה. אחד תקווים האלה הוא השימוש במקורות שמחוץ לספרות התלמודית המקובלת ונושאי בליה המקובלים, מקורות שטרם הוכרה חשיבותם, או שלא נוצלו מספיק, לשם הבהרת דברי חז"ל מתוכם, או הצלת הבאות בלתי-ידועות של ספרות חז"ל שבהם. מאלה חיבורים שבמקצועות הקודש הגובלים, או בפניות שהיו שרירות בחשכה ובהזנחה, ומהם בספרות חיצונית ואפילו בספרות עוינת לדברי חז"ל ולמפרשי מורשתם. ודומה שבכל אלה היה מטל עליו להמתיק את השמרנות המקובלת בין חכמי ההלכה לגבי מקורות חדשים, ובמיוחד לגבי המקורות החיצוניים, להסיר את החששות של סילוף וזיוף החומר התלמודי והמדרשי שהובא בהם, ולהראות שיש שם גם חומר מקורי, שנעלם מההדרות היצירות האלה שלפנינו. בדומה לכך, ביקש

"The main purpose of the book remains what it was originally: the elucidation of difficult passages in Rabbinic literature which were hitherto either unexplained or misinterpreted, and sometimes unknown altogether; the examination of certain customs and practices and the treatment of the literary methods used by the rabbis. This content is discussed against the background of Hellenism in Jewish Palestine. The well known facts are used only as a kind of cement to make the citations coherent", *Hellenism in Jewish Palestine*, New York 1962, p. xlii ועיי' ירושת, עמ' יב. וראה שם, עמ' 290, 86, 52, *Texts and Studies*, p. viii.

הקיים הפיטה חדשה כלפי מקומו של עם ישראל בעולם העתיק ויחסו לשאר העמים. הסתגרותו של עם ישראל בתוך עצמה, וכן מעשי איבה, שמר ועיונות של אומות העולם כלפי עם ישראל, היו מושגים שהשפיעו לא מעט על הפרשנות היהודית לתקופת העתיקה ומקורותיה: גישה שבואת, קובע ליברמן, חוסמת את חקר היחסים האלה, אם היא דומה לדעה קדומה. אנו מזוהיבים אף בזאת, לתת למקורות לדבר בעד עצמם, תוך השיפה פילולוגית קפדנית של מטענם הפשוט (החנורה וניזונת מן הבקאות המיוחדת שלו), ורק אחר-כך לבנות את מסקנותינו מחדש.

ממקצועות קרובים כיוצא הרי עסק ליברמן בהלכה שבאגדה, באספו את "גרעיני ההלכות שנשתקעו במדרשי אגדה", ושאר עניינים כפירוש ההלכה²⁶; בידועות ממסורת ארץ-ישראל שבפיוטי יוני ואחרים, "שאין לך פיוט שאין אלמד ממנו איזה דבר באגדה, בהלכה, בגירסא, בפירוש ובתולדותיהם"²⁷, ועוד. בילקוטי המדרש שמתמן²⁸ (מדרש הגדול, מדרש התפץ, חמרת הימים, וכמה מדרשים קטנים) נשתמרו הבאות ממקורות חז"ל שלא הגיעו אלינו במקום אחר. ליברמן העמיד על דרך חקרן; הרבה מהן עתיקות ומחייבות, ולפעמים נדחו מן המקורות שלפנינו, כגון בדברים שנתקבלו על-ידי הנוצרים. ויש בהן שנתהוו במאוחר מן הספרות המדרשית הרגילה, כגון מדרשי מצרים-תימן, או בזמן הגאונים, ועליך לחקור את דרך התהוותם כדי להבין את מהותם²⁹; יש מדרשים שנתהוו בהשפעת דברי הראשונים ופירושיהם, ואף לוקט במקצת הילקוטים חומר זה של דברי הבאי או חומר אחר שראוי להבחין בו.

מן הצד השני, העמיד ליברמן אף על קטעים מסוגי ספרות יהודיים עתיקים ששרדו בספרות התלמודית ולהם ערך "שקיעין" לחוקרי אותם מקצועות. שרידים כאלה הם מחזה אפוקליפטי קדום ששרד בירושלמי³⁰, ופיוט בשבח הארון, בטגנון כת מדבר יהודה³¹.

מקורות חיצוניים כיוצא בענין זה ברק ליברמן את כתביהם של קראים ונוצרים, ובמיוחד את ספר פגיון האמונה של ריימונד מרטינו. הוא קבע כמה כללים לגבי הכאות ספרות חז"ל בספר הנ"ל, והראה שמרטינו ועזרתי, בדרך כלל, לא זיפו את דברי חז"ל שהביאו בחיבורם³². אמנם הרבה הבאות שבספרו של מרטינו נחשדו כזיופים, מתוך

26 הלכה שבאגדה, המאמר, הל-אביב, אדר תרצ"ח, עמ' טו-יח; מאגדה להלכה, סיני ד (תרצ"ט), עמ' נד-נח (משם ההכאות); ההדגשה נוספה; ובכתביו בהרכה מקומות.

27 חונת יוני, סיני ד (תרצ"ט), עמ' רכא-רכ.

28 מדרשי תימן, ירושלים הרצ"ו, ליברמן נהג לחזור לנשאים שעסק בהם, לפעמים לאחר שנים רבות, בהתפרסם חומר נוסף, או לסיבה אחרת. כך עשה גם בנושא זה במאמרו הלכות תימן. בתוך: יהדות תימן — פרקי מחקר ועיון, ירושלים תשל"ו, עמ' שטט-שנה, ושם סיפק מקורות והסברים לכמה הבאות בספרות הזאת, עם ציין ההבאות שניתן לראות בהן חומר עתיק שלא הובא במקומות אחרים.

29 עיי' מדרשי תימן, עמ' 26-31, על שחזור מעמד מלמדי מקרא בתקופת הגאונים, ויחס החכמים אליהם, ברקע להבנת דברי ביקורת קשים באותם ילקוטים כלפי מלמדי תינקות.

30 עיי' על חטאים וענשם, ספר היוכל לבדור לו גונצבורג, נירנדרק תשי"ו, עמ' רג-רג = הגות עברית באמריקה, א, תל-אביב תשל"ב, עמ' 289-291.

31 *Texts and Studies*, p. 199 and n. 68 (וראה להלן, הע' 34).

32 שקיעין; Raymund Martini and his Alleged Forgeries, in: ed. G. Kisch, *Historia Judaica V*, New York 1943, pp. 87-102 (= *Texts and Studies*, p. 285-300).

זרותם וחיסורם במדרשים שלפנינו. בכתיבת רכה הצליח ליברמן לזהות שרורים ורמזים לאותן האות, לפחות בכתיבה, שלפנינו. ויש שעצם זרותם, או קרבתם לרעיונות שהרבו הנוצרים לדבר בהם, גרם לרצייתם מן הספרים שלפנינו. עלידי כך הציל ותיעד חומר רב מן הספרות המדרשית, ונוסחאות ספרד במדרשים ובתלמוד ליםים עסק במגילות מדבר יהודה, בבירור אופי הייחוד על פי השוואה ליחבורה שבמקורות תלמודיים, וכן בבירור מנהגי הכת שרומים לעניינים שנקראו "דרך אחרת" בדברי חז"ל.³⁴

ברם, אשר למקורות שמחוץ למקצועות היהדות עשה ליברמן במיוחד לגאון ולתפארת במקורות היווניים, ובכל המקורות הנוגעים לתרבות ההלניסטית ולשטחים הגובלים הרבים³⁵, ביניהם כתובות ופאפירוסים, תולדות הקדושים של הנוצרים, מקורות גידחים חנוכים³⁶, ציורים מן התקופה העתיקה, ועוד הרבה. המחקרים קובעים את הקשר עם העולם העתיק שמשותף מדברי חכמים וממנהגי פשוטי העם, מחקרים בלשון, מושגים ומנהגי התרבות דאן.

ליברמן העמיד את תיאורו על בדיקה שערך לעצמו לכל המלים היווניות³⁷ בספרות חז"ל, תוך כדי הצהרת עידויו להכנת מלון חדש בשטח זה, עם קביעת צרמי מלון כזה³⁸, כגון חלוקת המלים למקצועותיהן. כדרכו, ערך המחבר את בדיקתו לפי כל המקורות, ובכלל בתביירי והבאות מחיבורים אחרים, כפי שתוארו את דרכו לעיל, כדי לכלול את כל החומר³⁹. ממסקנותיו בנוסף למלים היווניות המקובלות בעברית ובארמית, הובאו מלים יווניות בספרות התלמודית בשעת צורך מיוחד באותה מלה, כגון גוון של משמעות ביוונית שאינו קיים בעברית או בארמית. צירופי מלים יווניות בדברי חז"ל שאינם בגדרים האלה חזקתם שהם הבאות ממקור יווני ככתב או בעל-פה, כגון פתגמים, הערות משפטיות, ספרות ואחרים⁴⁰. ועוד, הרבה ביטויים ועניינים בעברית

היום תרגום מודייק לנמצא ביוונית, והיו נכסי תרבות משותפים בעולם העתיק. הדוגמאות, כחמיד, מרובות ומפליאות, והן העיקר, זכאן געיק רק⁴¹: "שמואל אמר אנא מנית פרוחיה⁴²", די בון בר חייה אמר אנא מנית דימוסוא" (ירושלמי ברכות, פ"ב סה"ר, ה"ע"א) — שמואל אמר: (בשעת תפילתי) ספרתי "פרוחיה"; די בון בר חייה אמר: אני ספרתי בדבכים. גם כשפירש "פרוחיה" כציפורים, העמיר ליברמן על מקבילה מרשימה לעצם התופעה של ספירת הדברים האלה על-ידי מתפלל, בקטע מתוך אפולוגיה של טרטוליאן: "יספור אחד (אם כך תרצו) את העננים, כשמתפלל, האחר את ארתי התקרה". ההקבלה תורמת אף להכנת הקטע הרומי, שלא פוענח במהדורתו המקובלת. לימים הראה ליברמן, על סמך המלה היוונית *πλωιδες* "שפורחות", בין בעברית ובין ביוונית, כינוי הוא לעננים פורחים, ובכך ההקבלה שלמה.

סיפורים ומוטיבים משותפים מופיעים במקורות התלמודיים והיווניים. לגבי סיפור שבירושלמי, הדומה לסיפור יווני, מופיע בדברי הירושלמי, כפי שהובאו אצל אחד הראשונים, משפט נוסף: "זהוה מתעסק בהדין לסוטה". לתיבה "לסוטה" אין מובן בהקשר הזה, וליברמן משער (עין שם) שצריך להיות מלטה, "דבש" ביוונית, מלה שאינה מופיעה במקום אחר בספרות התלמודית, אלא שהיא משלימה פרט נוסף להקבלה עם הסיפור היווני, ודרך כך הודקה הקבלה זו. נוספה מלה למלים השאלות מיוונית, ונתבאר דרכי הסופרים, שלא היו עשויים להמציא ביטוי זה אלא להיפך — עשויים להשמיט ביטוי קשה, ואמנם, הוא נשאר מושמט בכל הנוסחים, ושרד בהבאה ההיא בלבד. רבות מן ההקבלות האלה מאפשרות חידוש הדרי, וחוקרי תרבות יון ותחומים אחרים נהנים מהם פירושים חדשים להרבה סתומות⁴³, שהרי מבחינתם הייתה תורת ישראל זנוחך.

ליברמן תיחס תחומים בהכתם של חז"ל בכתבי העולם ההלניסטי, ונוהגי העולם העתיק של אגן הים התיכון. ענין מיוחד היה לחבמינו כחוקי אומות העולם שבאיזורים, ובהליכי בתי המשפט שלהם. החוקים האלה תקפים על הגויים גם לפי דעת החכמים.

110, הע' 2, וכן *How Much Greek*, p. 128 (= *Texts and Studies*, p. 221).
 בטינוני הגירסאות שבמקורות היווניים (עין: יוונית, עמ' 32, הע' 70).
Jewish Quarterly Review XXXV (1944), pp. 3-4 (= *Texts and Studies*, pp. 59-60); Rays from the East, pp. 412-413 (= *Texts and Studies*, pp. 276-277).
 42 עין שם.

43 "שתי אמרות אלו משלימות ומסבירות אפוא זו את זו", יוונית, עמ' 114. "היוונית מקיימת את הנוסח העברי; המקור העברי מסביר את משמעות הביטוי", שם, עמ' 158, ועין עמ' 109-108; עצם האגדה... לא מצאתי בשום מקום בספרות התלמודית, אבל אגדה זו עתיקת זמין היא וחינה ידועה ליהודי ערב בזמן קדום, ולא עוד אלא שהיא תפיץ לנו אור על מקום סתום בקוראן" וכו', מדרשי תימן, עמ' 18; "... how much historians of religion can learn from the rabbinic knowledge of sacrifices, and how greatly Talmudists can benefit from a study of the *leges sacrae* of the pagans", *Hellenism in Jewish Palestine*, p. 129. "The importance of the Palestinian writings (including rabbinic) for the knowledge of the sources of Hesychius is therefore obvious", *Jewish Quarterly Review XXXV* (1944), p. 47 (= *Texts and Studies*, p. 103).
 70

35 עין: שקיען, עמ' 72, 77.
The Discipline in the So-Called Dead Sea Manual of Discipline, *Journal of Biblical Literature LXXI* (1951), pp. 199-206 (= *Texts and Studies*, pp. 200-207); *Light on the Cave Scrolls from Rabbinic Sources*, *Proceedings of the American Academy for Jewish Research XX* (1951), pp. 395-404 (= *Texts and Studies*, pp. 190-199).
Greek in Jewish Palestine, *Hellenism in Jewish Palestine* 35
Rays from the East, *Annuaire de l'Institut de Philologie et d'Histoire orientales et slaves IX* (1949), pp. 409-420 (= *Texts and Studies*, pp. 273-284); *How Much Greek in Jewish Palestine?* (= *Texts and Studies*, pp. 216-224).
 36 השוואה: משתו על ספרו של יוליאטס מאשקלון חוקי פלשטינה ומנהגיה, תרביץ מ (תשל"א), עמ' 409-417; זניקין, שם מב (תשל"ג), עמ' 42-54, ועוד.
 37 אשר לרומית, ססק: *Hellenism in Jewish Palestine*, p. 17 (= יוונית עמ' 161).
Greek in Jewish Palestine, p. 6 (= יוונית, עמ' 5). עשר מלין, ברוך: אשכולודג (תשי"ט), עמ' 75 — 74.

39 ומעיר הוא: "The only Greek phrase we were not able to decipher is" etc. (הע' 30 בציון הראשון לעיל בהע' 38. ועין שם ששיער את מוצאו ופירושו).
 40 יוונית, עמ' 5, 30; עשר מלין, עמ' 73. קביעת חקטע בספרות התלמודית בהבאה מלמדת דברים הרבה. בקשר לפתגם: פרא בטילוס אונומוס אוגרפוס, עין: יוונית, עמ' 29, הע' 52; עמ'

זהם גילו ידועה כהרבה פרטים שבהם עם הבאת מינחם זביטוייהם⁴⁴. אשר לפילוסופיה, המצב הוא הפוך. החכמים אינם מזכירים את מינוחיה, וידיעותיהם שאובות משיחות עם הבריות ומרעיונות שגורים בעולם העתיק, אשר לתורת הגנוסטיים, החכמים אמנם רומזים לדעותיהם, בעיקר בדרך של להוציא מלבם. טפרי הומירוס הונברז הרבה פעמים, ואפשר שהיו חכמים שעיינו בהם, כפי שמשותמע ממקורות מסויימים, הרי הספרים האלה — הקורא בהן כקורא באיגרת⁴⁵, ולא אסרו אלא שלא ילמד אדם את בנו חכמה יוונית ואילו ללמוד בעצמו לא אסרו⁴⁶, ואף "התירו להם לבית רבן גמליאל ללמד בניהן יוונית מפני שהן קרובין למלכות" (תוספתא סוטה פט"ו ה"ח)⁴⁷.

תיאור פולחן עבודה זרה של אותו זמן היה ידוע לפרטי פרטים, הרי הדבר נוגע הלכה למעשה, מה לאסור, מה להתיר, מה לקרב כפי שהוא, או בשינוי, אם אפשר למצוא לו היתר או הצדקה לפי ההלכה, או תוכן חידש דרך פרשנות. בדוגמאות חדשות רבות בתחום הזה, הראה ליברמן את טעם איסורם של החכמים לנהגים מסויימים בבית המקדש, בנן מה שהעביר יוחנן בהן גדול, שראה כי בעיני העם עלולים הדברים להתחלף עם נוהגי עבודה זרה קיימים, ומאידך, מצא הקבלה בפולחני האומות לנהגים שמחוץ לבית המקדש שאין לנו מקור להם — הונה אומר שהכירום, ולא גזרו איסור באלה.

נוהגים רבים שהוזכרו בתלמוד, הנוגעים לכל שטחי החיים, עשויים להתפרש כהמצאות וחיידושים של החכמים. קו בולט במחקרו של ליברמן הוא שהנראה כהמצאה אינו כן, אלא יש לו שורשים עמוקים, בשימושי לשון או מנהגי תרבות חיים. החכמים לא ברו כינויים וידות לנדרים מלבם אלא ברו אותם מן הקיים⁴⁸, וכן לכל דבר. צא וראה מנהגיהם בתרבות הספר, לגבי שמירת כתבי הקודש, חיקון סופרים וסימניהם, ודרכי פרשנות.

ברכה לעצמו קובע הפרק על פרסומה של המשנה. ראשית, מראה ליברמן ש"פרסום" היה תהליך של ממש בעולם העתיק, ולו שתי דרכים קבועות: העתקת עותקים רבים בתוך זמן קצר (הקריאו את הטכסט בפני קבוצת מעתיקים) והפצת העותקים, או הפקדת עותק רשמי, בספרייה או בארכיון, ועל-פי זה היה כל ריב וכל גנע דרך שנייה זו נקראה במקורותינו "כתוב ומונח". האם קסגוריות אלה חלות על המשנה, שהיא "תורה שבעל פה" אשר ללימוד המשנה, קיבל ליברמן את הדעה שהיו עותקים כתובים בידי החכמים הקדומים, ששימשו ללימודם ולעינם⁴⁹. ברם, לא היו

45 עיין: יוונית, עמ' 231, 255. ואגב דיון בביטוי "דחדא עייניה": "היהודים בא"י בודאי שמעו על בעלי עין אחת; הילדים או הילדות, שלמדו יוונית הכירו את הספר התשיעי של אודיסיאה, בתוך: שש מלים מקהלת רבה, ספר-זכרון לגדליה אלון, תל-אביב תשל"ל, עמ' 228.

46 יוונית, עמ' 225-226.

47 מהדורת ליברמן, עמ' 242; תוספתא כפשוטה לשם, עמ' 768; יוונית, עמ' 16.

48 עיין: יוונית, עמ' 13.

49 יוונית, עמ' 214; הע' 6, עמ' 216, עמ' 219; הע' 68, עמ' 220, 302, 305.

אלה אלא "מגילות סתרים", כתבים לעיון פרטי, בלי תכונות הפרסום, דהיינו אותה רשמיות מחייבת וקבועה לגבי הטכסט, המוציאה אותו לרשות הרבים, ואינו זו עוד ממקומו, ומשיבים ממנו בביתה המדרש, ואילו המשנה "פורסמה" כשינונוה בעל-פה התנאים שוני המשניות, באותה שעה היא נבנסה לחבורה (ביטוי המקביל לאותה הפקדה בספרייה שבמעשה הפרסום היווני), ולכן "כל משנה שלא נבנסה לחבורה אין סומכין עליה" (ירושלמי עירובין, פ"א ה"ו, יט ע"ב). והנה, כמה תכונות ומונחים שנאמרו על הספרים היווניים באותה עת נאמרו כמותם אף על התנאים שוני המשניות, אותם "ספרים מהלכים" שפרסמו את התורה שעל-פה, ה"מסטיירין" של ישראל, ופרסומה בדרך משלנו, אלא שאותה דרך מובנת יותר כשתקבילה לדרך שלהם.

לא ניתן כאן לפרט אפילו את שמותיהם של כל העניינים והמקצועות שעסק בהם ליברמן במחקריו. ברם, מכל מקום ראוי להזכיר את תרומותיו הגדולות בחקר הלשון. הוא ירד למכמני לשון ארץ-ישראל, וחידש ותיקן ערכים למלון התלמודי למאות ולאלפים⁵⁰. תוך פיענוח הלשון העממית המשומרת לנו בירושלמי, בודדו בעומק ובהיקף, עם השוואות לביבי האיור, בגון סורית, ארמית-נוצרית של ארץ-ישראל, נבטית ושומרנית, ותוך קריאתו להשוואה שיטתית של אוצר מלים בארמית-נוצרית של ארץ-ישראל עם הספרות התלמודית⁵¹, וגם לגבי ניבים אלה חידש תכופות על הכתוב במלונים⁵². עליהם הוסף מתקרים על תולדות עם ישראל (יחס הרומאים לדת היהודית), אמונות ודעות (חטאים ועונשם, עולם הבא, שכונות וחשבונות), תורת הראשונים, הערות ופירושים לדברי חז"ל לחיבוריהם ולנושאי משנתם; ויקרא רבה, דברים רבה (כהוצאחו), קהלת רבה, "משנת שיר השירים", פסיקתא דרב כהנא, ועוד ועוד, ובכלל, דברי ביקורת והערכה לכמה וכמה פרסומים בספרות התלמודית, בהערבות האלה, ובמקומות אחרים, קבע עקרונות ותפיסות לגבי הספרות התלמודית, ומחם ה"מוסכמות" שלאחר-כך.

אחד העקרונות האלה, שנתן את אותותיו הן במחקריו, והן במה שהשפיע על אחרים, קשור למחות שינויי גירסאות (וגם גוססאות מקבילות). התפיסה שרווחה מקודם הדגישה את ההכרעה לגבי שינויים אלה, איזה מקורי ונכון, ואיזה משני ומנוטע. ליברמן שם את כל הדגש, לא על ברירת האחד ופסילת האחרים, אלא על ראיית השינויים כמסורת מוחלפנת (במידה והנסיבות מאפשרות), ואם שתי הצורות (או כמה שיהיו) היו ידועות בומן קדום, הרי שתיהן מסורת ותורה, ומחוייב החוקר

50 מתוך חיבורים רבים אציין כאן רק לסקירה שכתב על תוספות הערוך השלם (קריית ספר יד [תרצ"א] עמ' 218-220), והמלאה בקיאות נפלאה. וכתב שם: "אני עומד רק על הערכין שנוכרו בספר זה, כי לוא באנו להוסיף ערכין חדשים אין אנו מספיקים ואין אנו מפסיקים". ואף כזה הצטמצם: "ומפני צמצום המקום עמדתי בעיקר על חלק ראשון של אות א' ועל שאר האותיות גדולות". וכתב בסוף: "הרכה יותר ממה שכתבתי יש להעיר ולהעיר". ובדאי נשחקעו חלק מאותן הערות במאמריו הלשוניים, עיין בביבליוגרפיה (בהע' 4 לעיל).

51 יוונית, עמ' 132.

52 עיין: יוונית, עמ' 72. שם תרגם מחדש קטע בארמית-נוצרית של ארץ-ישראל, העמיר לראשונה על משמעות התיבה "קירום", ומהקבלת אותו מקור לשכת פכ"ב מ"ו, יצאה הארה חדשה לשני המקורות.

להתייחס לשתיהן, ולפרשן כל אחת ואחת כדרכה: "אין לנו לראות בשינויי הנוסחאות שבכת"י וראשונים שיבושים ויתיקונים" גרידא. אלא לפעמים יש לנו בשינוי הנוסחאות שרידים של מסורות שונות שהיו רווחות בישיבות השונות... עלינו להתייחס בכובד ראש לגירסאות השונות של כתבי-היד והראשונים ואין להחליט שרק אחת מן הגירסאות נכונה, אלא יתכן שבכמה מקרים שתי הגירסאות נכונות, כל אחת בהתאם למסורת שעל-פיה נוצרה, וכל אחת היא אמיתית — אמת של הטקסט, אעפ"י שהאמת המוחלטת ההיסטורית היא רק אחת⁵³. ליברמן עצמו בכך הרגיש שלא היתה זו השיטה המקובלת אצל חכמי ישראל שלפניו שעסקו במשמעות שינויי הגירסאות, וישו בתפיסה והרגשה זו משום חידוש משמעותי בלפי השיטה הנהוגה, וכתב בתערה: "עלי להודות שבספרי נטיתי לפעמים משיטה זו מפני שגדרתי אחרי השיטה המקובלת על חכמי ישראל, וגדול הוא כח השיגרא וההרגל"⁵⁴. בעבודתו אחריו חזר והזכיר עקרון זה כמה פעמים. עם גמינת פירושים לשתי הגירסאות שבכתב-היד או במקביל⁵⁵. כן הצביע על מחברים או מנהגים שצירפו שתי נוסחאות יחד או קישרו חייהו ביניהן⁵⁶.

סגנונו של ליברמן מדוד ושקול תמיר, מכוון וממולח, ועל הכל — מרחפים בו החזירות וביקוש הריניק. תמיד הקפיד בהכנת הלשון, תבע את המובן הפשוט, והטה אונו לאופיו של המדבר, המתברר מתוך בדיקת הסגנון⁵⁷, הביקורת הספרותית⁵⁸, הבנת הרקע ההיסטורי. אמר הגר"ש ליברמן שטימן היכר למדרשי חז"ל ופתגמיהם הוא העוקץ והחריפות שבלשונם⁵⁹, ואף דבריו של עצמו באו בתכונה זו.

דברי הגדולים שבחוקרים שימשו לו אתגר, ובכמה וכמה מקומות מצא להם מה לחוסף, לחדש ולתקן, ואפילו להפוך הנחותיהם ומסקנותיהם, והיה מביא לשם כך שפע דוגמאות של דברי חכמים וראשונים, פנינים ומרגליות שהרים ממחבואם, לאושש רעתו מבלי להשאיר כל ספק, ויצאנו אנחנו נשכרים. ליברמן העריך את הרברים החשובים שכתבו מלומדים גדולים ממקצועות שונים על ספריו, אשר לביקורת קלת ערך, ידע הוא כיצד לא להגיב, וכיצד להגיב בשעת הצורך. המבקר הגדול של עבודתו היה הוא עצמו, ולא פסק מלפקר מחקריו הקודמים, ולתקנם בשעת

53 תוספת ראשונים: ד, עמ' יב-יג, טו, ועיי'ן: קריית ספר יב (תרצ"ה), עמ' 57; שם יד (תרצ"ח), עמ' 324-325.

54 תוספת ראשונים, שם, עמ' טו הע' 2.

55 *Greek in Jewish Palestine*, p. 43 n. 76, p. 95 n. 6; *Hellenism in Jewish Palestine*, p. 31, and 55 cf. pp. 25-26 (=יוונית ויוונית, עמ' 33 הע' 77, עמ' 72 הע' 26, עמ' 172, דע"ש עמ' 168). ועיי'ן: תלמודה של קיסרין, עמ' ח"ט.

56 עיי'ן: יוונית, עמ' 72 הנ"ל; בקשר למנהג תימן בפוגש חברו בצאתו מבית-הבנסת: "בתימן צרפו את שתי הנוסחאות: בשאלה, כנוסח הירושלמי שלפנינו, ובתשובה, כעין נוסח הירושלמי שמביא הראב"ה" (הלכות תימן [לעיל, הע' 28], עמ' שנד).

57 עיי'ן: יוונית, עמ' 25.

58 שם, עמ' 35.

59 *Hellenism in Jewish Palestine*, pp. 4, 123, etc.

הצורך, ואף בפרטי פרטים, או להשלים דברים שהשאיר בשעתם ב"צריך עיון"⁶⁰. לא העלינו כאן אפילו טיפה מן הים מתורתו ודרכיו של הגר"ש ליברמן ז"ל. האיש מדהים ומבדיל בהשגיו העצומים, רבה ההשפעה שהשפיע על חקר היהדות דרך מחקריו, הרצאותיו, הוראתו בציבור, והדרכתו ליחידים, חוקרים ותלמידים כאחת, בנחת ובפקחות, בחיבה ובמסירות. החוקר היה האדם, והחוקר — החכם — האדם שאב כוחותיו מסגולותיו הרחניות: אהבת התורה, מסורת, אמונה, עוז רוח, שקידה, זריזות, שליטה במצב, הסתגלות, כבוד חכמים, אהבת החיים, בטחון עצמי, ביקורת עצמית, שמחה במעשי, רדיפת האמת, אהבת החידוש, דמיון, גבורה, כיטול הבלים, קירוב הבריות, ריון, בירור, הוראה, תגובה, זיכרון, רמיזה, הברקה, חידור, חריפות, חיוך, סיפור, אהבה, רהמנות וצרכה: הכרת עצמו וקבלת אחריות.

בהסתלקותו של הגר"ש ליברמן ז"ל וסיום מפעליו, נחתמה תקופה גדולה בחקר היהדות, נצחו אראלים, ווי למצוקים.

שמא יהודה פרידמן

60 עיי'ן: תרבוץ ב (תרצ"א), עמ' 112-113 (ויש כזה יותר אישור מאשר תיקון, אלא שהזכיר רק את התיקון). והשווה: *Greek in Jewish Palestine* p. 129 n. 106, מול יוונית, עמ' 98 בהע' הנ"ל, ובשיעורו אמר לנו בשעתו שלמי חומר חדש שנתגלה, יש יותר מקום לקשר את התיבה עם הפיניקות.